

УДК 24:930.85 "16" "17" (049.32)
DOI: 10.18523/2617-3417.2021.4.108-112

Маслійчук В. Л.

**РІЗНІ ПИТАННЯ ОДНОГО ПОГРАНИЧЧЯ.
РЕЦЕНЗІЯ НА:
Дмитрий Сень. Русско-Крымско-Османское пограничье:
пространство, явление, люди (конец XVII–XVIII в.):
Избранные труды / отв. редактор В. В. Трепавлов.
Ростов-на-Дону: Альтаир, 2020. 420 с.¹**

Вивчення «фронтиру» до сьогодні є одним із¹ пріоритетів історичних студій, ба більше, темою для обговорень та дискусій, тут можна зокрема згадати студії прикордоння в Україні², що набувають нових прихильників. Значною мірою особливістю таких досліджень є саме «подолання сучасних кордонів», ставлення до прикордоння як часто уявного простору, сконструйованого візіями з різних боків, розширення пропозицій та міждисциплінарних підходів у вивченні контактних зон і граничних ситуацій.

Нова книжка Дмитра Сєня (Дмитрий Сень) одного з найкращих знавців історії нижнього Подоння та Кубані XVII–XVIII ст., видана за сприяння фонду імені священника Іллі Попова,

¹ Початковий короткий варіант цієї рецензії див.: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/2830-dmitrij-sen-russko-krymsko-osmansko-pograniche-prostranstvo-yavlenie-lyudi-konets-xvii-xviii-v-izbrannye-trudy-otv-redaktor-v-trepalov-rostov-na-donu-altair-2020-420-s>.

² Ігор Черновола, *Корпоративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір* (Київ: Критика, 2015); Владислав Грибовський, *Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Черновола «Корпоративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір»* (Київ: Критика, 2015), <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1954-vladyslav-hrybovskiyi-mezha-mezhi-notatky-na-poliakh-knyhu-ihoria-chornovola-komparatyvni-frontyru-svitovuyi-i-vitchyzniani-vymir-k-krytyka-2015-376-s>; Світлана Каюк, *Страсті за фронтиром, або Жіночий погляд на чоловічу дискусію*, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2177-svitlana-kayuk-strasti-za-frontirom-abo-zhinochij-poglyad-na-cholovichu-dyskusiyu>; «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. Форум (Андреас Каппелер, Володимир Кравченко, Ларрі Вулф, Сергій Плохій, Кейт Браун, Сергій Леп'якко, Бйоріс Куцьмані), *Україна модерна* 18 (2011): 47–78.

поза сумнівом – значний внесок в історію вивчення прикордоння, де радше відбувається не діалог, а численні полілоги, у яких неважко заплутатися і де деталі та нюанси матимуть істотну (а подекуди вирішальну) вагу для пояснення загальних процесів. І тут часто для історика основну роль відіграватиме друга частина назви: «простір, явища, люди». Означення державних належностей на прикордонні буває на диво розмите, хоча про відносини на прикордонних територіях переважно ж довідуємося із документації саме державних установ.

Тут варто зупинитися на часовому проміжку, запропонованому істориком. Ідеться про часи великих трансформацій і зовнішньополітичних катастроф, коли з політичної мапи поволі зникає Кримське ханство, а прикордонні спільноти зазнають великих переміщень і видозмін, ногайці витіснені, греки та вірмени переселені з Криму на Приазов'я, запорозьке козацтво номінально знищене, але на його місці і на його основі формуються під егідою Російської імперії Бузьке, Катеринославське, Чорноморське і нарешті Азовське «козацькі війська», коли значна частина запорозького воїнства осіла за Дунаєм, під великі трансформації підпало і військо Донське, околиці втягнуті в амбітні ідеологічні проекти. Тобто вкотре постає питання про «довге вісімнадцяте століття», що починається з 80-х рр. XVII ст. і закінчується 30-ми рр.

XIX ст. (століття «Розуму» та просвітницького реформування)³. Тут є свій сенс, хоча «довге століття» і передбачає не так прив'язаність до дат, як до культурних змін, у широкій перспективі і у цьому разі – це взяття російськими військами Азову 1696 р. (цю дату чітко окреслює і Д. Сень), однак можна відшукати і горішню межу – взяття Анапи 1828 р. Основні зміни цього простору зумовлені переліченими подіями. Тобто XVIII ст. виявиться незакінченим і ще триватиме, більше того, саме цей час замаркує окреслений простір як час «цивілізації», «колонізації», «просвітницьких реформ», «модернізації» тощо.

У вступі науковець пояснює розуміння своєї сфери досліджень як територій, де основну роль відіграє не державний кордон, а зона контактів, де життя гетерогенне та мозаїчне, а основними критеріями того побутування будуть «конформізм та опір, конфронтація та співробітництво» (с. 18), історіографічно та джерельно для характеристики тих широких географічних областей важитиме не погляд зі столиць, а пояснення в регіоні. «Нові регіональні дослідження» зміщують фокус і надають приклади інакших історико-географічних і культурних реалій. Ця книжка, хоча й начебто «вибрані праці», виявиться дуже цілісною. Власне, Дмитро Сень не лише історик-практик з увагою до джерела та окремими мікроісторичними екскурсами, але один із теоретиків історії прикордоння⁴.

Перший розділ певною мірою є розповідями про відкриття бюрократичним апаратом Азова після його захоплення 1696 р., де уже існувала розмаїта система взаємодій, і ті відкриття триватимуть ще до 1712 р., коли Азов перейде знову до Порти, 1736 р. укріплення фортеці знищить російська армія, а терени залишаться непідконтрольними Росії майже до відновлення укріплень 1775 р. Це відкриття, що супроводжуватиметься численною документацією, матиме низку важливих уточнень і нових конотацій. Наслідки Азовських походів і взяття Азова у липні 1696 р. виявилися катастрофою для пограниччя, зокрема для кубанських ногайців, і призвели до оформлення «нових кордонів».

³ Jonathan Clark, *English Society, 1688–1832: Ideology, Social Structure, and Political Practice During the Ancien Regime* (Cambridge, 1985); Анна Ананьева, «Долгий XVIII век»: характерные черты периодизации вне календарной хронологии и применение концепта к российской истории», в *Изобретение века. Проблемы и модели времени в России и Европе XIX века* (Москва: НЛО, 2013), 319–328.

⁴ Dmitriy Sen', "Frontier research in present-day Russia: Shaky boundaries of the academic dialogue", in *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2020): 66–80. Подальша дискусія на цю тему там само.

Сама ситуація із Азаком-Азовом була украй хиткою і на сьогодні є складною для розуміння (тут декілька робіт написані у співавторстві зі знавцем Північного Причорномор'я Петром Аваковим). І мова йде не лише про «зрадника» перекинчика голландця Якова Янсена, що втік із російського війська під час першої облоги Азова та розповів обложеним про слабкі місця ворожого табору, а про те, що у захисті фортеці помітну роль відігравали «ахреяни»: старовіри-донці, донські козаки й українське населення пограниччя (у додатку до однієї зі статей наведено допит полоненого «ахреянина» донського козака уродженця Шацька Федька Горбуна (с. 62–65)). Ще більша проблема полягала у культурних реаліях, потребах встановлення контактів, і тому мовні труднощі та брак перекладачів були очевидними. Велика заслуга Дмитра Сеня – спроба відтворити біографії окремих тлумачів та їхнє значення у «нових» дипломатичних практиках, тут знову можна побачити велику міжкультурність тих «драгоманів»: калмика Парфена Мергена, боцмана на російській службі Андрія Міюшука чи тих перекладачів, що направлялися до Азова, «з виразно татарськими прізвищами» (Багінін, Байцин, Тевкелев) (с. 116–117).

Проблема Азака-Азова (в українських різночитаннях інколи Озова)⁵ виявиться надто пов'язаною з українським історичним наративом. Між тим дума «Втеча трьох братів з города Азова з турецької неволі» є частиною шкільної програми з української літератури для 8-го класу загальноосвітніх українських шкіл. Чому далекий Азов виявиться важливим для української історії та культури – тема низки питань. Передусім, Азов був однією з найважливіших фортець Великого кордону⁶ шеругу спільнот від Адріатичного до Каспійського морів, а у локальному значенні головною фортецею не лише Азовського, а й значної частини Чорноморського побережжя. Більше того, у 1630–1640-х рр. Азовська фортеця була великим «магнітом», що притягував не лише донських, а й запорозьких козаків, численних здобичників

⁵ Принаймні, на такі різночитання можна натрапити у академічному виданні українських народних дум: *Українські народні думи, Т. 1-й Корпусу*, вступ Катерини Грушевської (Київ, 1927). Варіанти думи про утечу трьох братів на с. 102, 104, 112, 115, 119, 120, 121, 124, 128.

⁶ Великий кордон – територія цивілізаційних контактів від Адріатичного до Каспійського морів, на сьогодні це досить актуальна тема з низкою відображень в історіографії. Див. українські публікації: Сергій Леп'явко, *Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)* (Запоріжжя, 2001); Віктор Брехуненко, *Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* (Київ, 2011).

на прикордонні⁷. Особливо це стосувалося успішного взяття фортеці та «Азовського сидіння» 1637–1642 рр. та подальших спільних дій «черкас» і Донського козацтва. Однак із подіями середини XVII ст. на Подніпров'ї зацікавлення Азовом дещо занепало, запорозьке козацтво «вторглося» на ці території від часу відновлення Нової січі 1734 р.⁸, з численними конфліктами з донськими козаками щодо земель по ріці Міус та на схід від неї та щодо рибальства на «азовських косах»⁹. Так само слід згадати участь гетьманських та слобідських козаків у Азовських операціях 1695–1696 рр. (власне, успішне захоплення Казикармену військами під командуванням гетьмана Івана Мазепи та загроза причорноморським фортецям), що певною мірою призвели до відступу Османської імперії від Азовської тверджі. Міграції населення довкола Азова та у низинах Дону аж до Кубані виявляються надто багатими на приклади взаємодій на зміни домінування тих чи тих етнічних чи соціальних груп. Тобто, говорячи про цей збірник і зауважуючи українські наукові кола, варто визнати, що чимало інформації є уже задалегідь корисною, але не лише у ключі Північне Пращов'я – Кубань, а й у ширших студіях прикордоння, що розкинулося і західніше, де будуть і свої товмачі, і свої «ахреяни».

Рецензований збірник пропонує розлоге розуміння прикордоння, однак будь-яке розуміння процесів зустрічі різних етносів і розмитих спільнот передбачає збільшення числа гравців та інтерпретацій, і, гадаємо, саме тут авторові удалося зачепити той пласт широких розумінь та «несподіваних» вчинків.

Другий розділ – саме про «нові кордони», їхніх «творців» та «порушників», і він містить важливу перестрогу, висловлену істориком у

вступі щодо історії Кримського ханства, зокрема: «незгода із незмінністю характеру набігової системи і передбачуваний характер історичної долі» щодо історії цієї держави у XVIII ст. (с. 18). З логікою автора цього разу важко не погодитися. І другий розділ матиме істотне роз'яснення, що від часу Бахчисарайського миру 1681 р., а радше від Константинопольського договору 1700 р. можна спостерігати «регулярний незбіг зовнішньополітичних інтересів Стамбула та Бахчисарая» (с. 125). Угоди Порти з Російською імперією завдавали шкоди зовнішньополітичним інтересам Бахчисарая. Однак такі явища мають надто мінливе відображення і на прикордонні, особливо щодо ногайської присутності на Кубані й істотних змін «слов'янського населення» у пограничних зонах. У зауваженнях, висловлених у статтях цього розділу, можна виокремити велику ідентифікаційну зміну, що відбувалася щодо «ахреян» (певно ж запозиченого слова з біблійних «агарян»). Якщо до XVIII ст. так окреслювали тих представників «християнського світу», хто прийняв іслам, то від часів активної діяльності козаків-некрасівців (старовірів) і появи численних переселенців, створення та переформатування населених пунктів ситуація змінюється. Відповідно, «ахреянами» почали позначати усіх, хто втік до Приазов'я та на Кубань під владу хана. В одній зі статей професор зважає на важливі риси руху донського козацтва під керівництвом Кондратія Булавіна (до слова, уродженця містечка Салтова, нині це смт Старий Салтів Харківської області, Україна) 1707–1708 рр. – на «інформаційний простір» повстанців, листування з «Кубанню», включення прикордоння у той рух. «Традиційно» прикордоння ставало прихистком опозиції та незгодних, небезпечною силою для державних структур.

Так само варто визнати і зміни «традиційних порядків» на прикладах переселенців на Кубань, донських старовірів, що у певний час починають займатися работоргівлею, перепродажем невільників, входження «нових прикордонь» у контакти на Причорномор'ї. XVIII століття – час оновлень простору, але йшлося не лише про уніфікацію, а радше про зміни у релігійно-звичаєвій палітрі, економічних взаєминах.

Окремо слід зважити на географічність щодо окреслення прикордоння. Якщо у певний час місцем обміну та перемовин щодо поневолених був Азов, то із початком «Чорномор'ї» (підпорядкування Кримського ханства імперії та переселення залишків запорозьких козаків на Кубань у 90-х рр. XVIII ст.) таким містом стає Анапа. Ці

⁷ Важливим прикладом будуть події із ранньої біографії одного з найпопулярніших діячів української історії Івана Сірка, що з частиною української залози прикордонної фортеці Білгородської лінії Усерда 1646–1647 рр. покинув «царську службу» і подався на промисли біля Азова (*Российский государственный архив древних актов*, ф. 210, Разряд, Белгородский стол, стлб. 231, л. 125–128).

⁸ Владислав Грибовський, «Запорозькі промисли у східно-му Приазов'ї у 40-х – 60-х рр. XVIII ст.», *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* 22 (2011): 55–66.

⁹ Див., наприклад: Володимир Полторак, «Козацька колонізація Північного Приазов'я в середині – третій чверті XVIII ст.: запорозька та донська хвиля», в *Причорноморський регіон у контексті європейської політики: зб. доп.* (Одеса; Опіле; Вроцлав, 2008), 87–94, а також кандидатську дисертацію Володимира Полторака «Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти». Окремі деталі про розмежування 1747 р.: *Архів Коша Нової Запорозької січі. Корпус документів 1734 – 1775*, т. 2, № 153 (Київ, 2000), 167–168 і далі.

визначення міст та місцевостей обміну були б важливими і для українського історика як щодо річок Коломака та Орелі, так і для характеристики Казикармену, Білорода-Акермана, а певний час і Кам'янця. Адже місцевості та міста є базами не лише дипломатії чи невільницьким «ринком», а й осередками міжкультурних взаємин, осідком «мішанини» населення та витворення своєрідних соціальних зв'язків.

Зважаючи на політичну неоднорідність прикордоння, Дмитро Сень окреслює кілька тем, важливих для новітніх дослідників: про незалежність Кримського ханства 1775–1783 рр. як певну альтернативність розвитку, про жвавий зв'язок Закубання (некрасівців-старовірів) із Анатолією і османською адміністрацією та непоодинокі конфронтаційні ситуації між козаками некрасівцями (кубанцями) та переселенцями «Чорноморського козацького війська». Це дуже важливі теми, але варто визнати соціальну та й політичну нестабільність у середовищі чорноморських (запорозьких) переселенців на Кубань, що урешті вилилася у великі непорозуміння 1797–1799 рр.¹⁰, зокрема однією з причин конфронтації була соціальна невлаштованість самих переселенців із «Чорноморією» (власне, за уважного розгляду, з багатьох частин підімперської України).

Дмитро Сень у низці праць і зокрема у розділі його авторства останнього синтезу історії донського козацтва¹¹ зачіпає дуже істотну проблему. Дослідник підкреслює нерозробленість і маловивченість теми впливу тюрксько-татарського світу на Дон і аналізує позаконфронтаційні реалії співіснування донського козацтва зі «степом» та Османською імперією. Саме ці реалії призвели до «виходу» старовірів-донців після подій 1708 р. на територію Кубані під владу кримського хана та Османської імперії, що багато у чому змінювало етно-політичну ситуацію у сусідстві з Північним Кавказом.

Зауважимо, що впадає в око нецілковита відповідність назви і змісту третього розділу «Військове лідерство у просторі південного пограниччя». Тут розглянуто три теми: форму органі-

зації влади (потестарність), проблематику біографістики керівників (кілька публікацій присвячено непересічній постаті Бахти Гірея), розуміння номадської («ногайської») Кубані.

Є у цьому розділі й дуже цікава для дослідників українська публікація (у співавторстві з Надією Швайбою)¹²: «“Чтоб-де к нам тот Бакты Гирей с Некрасовым поближе пришли нам бы добре было”: випадок із історії козацької старшини Гетьманської України 1720-х рр.». Ідеться про донос ченця Серапіона і арешт під час Гилянського походу двох колишніх мазепинців – Семена Лизогуба та Андрія Горленка. Тут варто згадати про важливий момент, а саме про істотний брак інформації щодо татарських і на той час і запорозьких зв'язків (власне, підлеглих кримського хана), однак окремі документи свідчать, що такі зв'язки були досить жвавими¹³, попри заборону і подальший дозвіл купцям 1728 р. торгувати з Кримом, але в жодному разі не через запорожців та із запорожцями¹⁴. Незадоволення російським урядом цього разу мало певну економічну складову, що можливо потайки висловлювалася у середовищі старшини. Тож ця стаття – це певною мірою заклик до глибшого вивчення політичних практик козацької старшини 20-х рр. XVIII ст. – часу першого дуже істотного обмеження автономії Гетьманщини.

У праці порушено ще одне важливе питання, що матиме й численні «західніші» українські приклади, – функціонування козацьких спільнот під егідою кримського хана (Підпільна (Олешківська) Січ, Ханська Україна¹⁵ тощо). Пропоновані шляхи для студій лише почасти мають українські подібні праці, хоча зараз поволі формується певна «школа» досліджень степового прикордоння XVI–XVIII ст., з певним політичним на-

¹² Цю статтю надруковано і в українському виданні: Дмитрій Сень, Надежда Швайба, «“Извещал письменно на бунчуковых Семена Лизогуба да Андрея Горленка”: случай из истории казачьей старшины Гетманщины 20-х гг. XVIII в.», *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 43 (2015): 36–42.

¹³ Див. скарги Василя Кочубея гетьману Івану Скоропадському 1718 р.: *Материалы для отечественной истории*, издал Михаил Судиненко, т. 2 (Киев, 1855), 470–473. Згадка про покарання полтавських козаків 1721 р., що торгували із запорожцями: Іван Джиджора, *Економічна політика російського правителства супроти України в 1710–1730-х роках* (Київ: Кліо, 2020), 235. Згадки про торгівлю з Кримом у 1720-х рр. попри заборони: Микола Тищенко, «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.», в *Історико-географічний збірник, видає Комісія для складання історико-географічного словника України* (Київ, 1928), 102.

¹⁴ Джиджора, *Економічна політика російського правителства*, 162, 168–169.

¹⁵ Олександр Середа, «Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського єялету», *Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України* 3 (2008): 57–72.

¹⁰ Дуже детально ці події описав український радянський дослідник Володимир Голобуцький, із притаманними тогочасній історіографії реверансами про «класову боротьбу»: Володимир Голобуцький, *Чорноморське казачество* (Київ: АН УРСР, 1956), 201–221 (переселення та соціальна диференціація козацтва), 338–372 (рух 1797–1799 рр.). Голобуцький навіть порівнює становище чорноморських козаків зі становищем козаків на Яїку 1772 р. напередодні виступу Омеляна Пугачова.

¹¹ Елена Кусанова, Сень Дмитрій, «Донское казачество и тюркско-татарский мир», в *История донского казачества. Коллективная монография в трех томах* (Ростов-на-Дону: Омега Паблишер, 2020), 135–158.

вантаженням – заперечення імперського російського нарративу про цивілізаційне опанування, «колонізацію» та принесення основ побуту на ці території¹⁶. Однак до кінця XVIII ст., а подекуди і надалі ми бачитимемо «колонізацію» з численними і незрідка примусовими міграціями населення, переміщення спільнот та етнічних груп, місця для заслань та напрямки територіальної експансії.

Дані, наведені у дослідженні, переважно окреслюють напрями й намагають зв'язки на невідконтрольованих державним імперським структурах просторах. Вони створюють окремі при-

¹⁶ Віктор Брехуненко, Владислав Грибовський, Юрій Мицик, Валентина Піскун, Іван Синяк, Інна Тарасенко, *Між конфронтацією і взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.* (Київ: ІУАД, 2018); *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.: колективна монографія* (Київ: КІС, 2020).

нади розуміння історії поза владними нарративами та залучають нові кола джерел.

Не можемо не зазначити й істотну технічну ваду цього видання – у ньому немає покажчиків, що певною мірою спростили б працю над книжкою та орієнтування серед численних імен та географічних назв.

Книжку прочитано, але роздуми залишилися. Найперше, чи можливо створити ту складну історію прикордоння від Дунаю до Тереку, від гір до гір, сконструйовану на протизвагу «офіційній історіографії» (чи унормувати, бодай на рівні текстів, те прикордонне розмаїття)? Ключ для розуміння того прикордоння певною мірою є дороговказом для осмислення подальшої історії простору, особливо XIX – початку XX ст.

Матеріал надійшов 10.03.2021

